

Общност и многообразие на словоредата на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част II

Людмила Ухлиржова (Прага)

Изследването предлага сопоставление на клитиките в българския и чешкия език. Обраща се внимание на фонологичните (просодичните) и синтаксичните особености, за да се установят основните различия между чешкия език, в който се наблюдава вакарнагелова позиция, и българския, в който клитиките обикновено примыкават към глагола. Приводят се теоретична модель на синтаксиса на зависимостите. Изследването се дели на четири части. Първата част разглежда теоретичните въпроси, касаещи сущността на клитиките и техните общи свойства; втората разглежда правилата за разположение на клитиките в българския език в сопоставление с чешкия; третата обръща внимание на особено случаи на примыкване на клитиките и четвъртата, последната, разглежда случаи, намиращи се на границата между афиксами и клитиките.

The systems of clitics in Bulgarian and Czech are compared. Both phonological (prosodic) and syntactic features are taken into consideration to capture the main differences between Czech, which is – mainly – a Wackernagel-position language, and Bulgarian, which is – basically – verb-adjacent. The theoretical framework for the comparison is dependency syntax. The study is divided into four parts. In Part I some open theoretical questions concerning the concept of clitics as well as of their general properties are discussed; in Part II the author will describe the main distribution rules of clitics in Bulgarian as compared to Czech; in Part III she will deal with more special cases of placement of clitics in both languages, and finally, in Part IV some typical cases „on the border“ between affixes and clitics will be mentioned.

4. Дистрибуция на клитиките

4.1. Основно правило

Основното правило дефинира дистрибуцията на клитиките чрез *отрицание*: то гласи, че както българските, така и чешките клитики *не могат да се намират в позиция под ударение*. Тоест, клитиките не могат да представляват *самостоятелно изказване*, да *стоят в началото на простото изречение*, да *стоят в началото на първо изречение в състава на сложното*, да бъдат член при *синтактично изразено про-*

тивопоставяне, да са в предикат, да участват в последователност, свързана чрез координация, и да бъдат в позиция на управляващ член (опора).

Клитиката винаги е позиционно свързана с опората си и обикновено позицията ѝ спрямо нея не се променя. Варианти в позиционирането на клитиките все пак не са напълно изключени, но се наблюдават в ограничен брой случаи. Примери*:

*Jeho / *Ho jsme potkali včera v supermarketu. Řekl jí: Miluji tě. Nejvíc miluji tebe / *tě. Koho se ta záležitost týká? Tebe. / *Tě. Tu knihu prosím vrať mně / *mi. Právě mně bys lhát neměl. *Právě mi bys lhát neměl. Rozhodl se. Už se rozhodl. *Už rozhodl se.*

**Ми се струва, че... *Се жени за французойка. *Тази работа е ми.*

**Семейството ми и ви. Обичам те. Аз те обичам. / Аз обичам тебе / *те. Връщаме се. Hue *се. *Се връщаме.*

4.2. Чешките лични и възвратни местоименни клитики *mi / mně, mě / mne, ti / tobě, tě / tebe, si / sobě, se / sebe*

В чешкия език местоименната клитика обикновено е на „втора“ позиция в изречението (според правилото на Вакернагел), т. е. тя се намира непосредствено след първата ударена цялост, към която се отнася¹. Тази позиция е нейната примарна, немаркирана и очаквана позиция в писмената форма на книжовния език. В чешки т. нар. „първа“ ударена цялост се дефинира предимно с оглед на синтаксиса и в много по-слаба степен с оглед на прозодията, така че от чисто прозодична гледна точка това понятие е хетерогенно. Първата ударена цялост може да бъде, както показват и по-нататък посочените примери, неразширена част на изречението (вариант а); развита NP² (вариант б); също така NP, развита с подчинено определително изречение (вариант в); вметнат израз (вариант г); в някои случаи – подчинено изречение (вариант д); някакъв (но не всеки) съчинителен или подчинителен съюз (вариант е):

(а) *Soutěž se vydarila.*

(б) *Letošní fotografická soutěž se vydarila.*

(в) *V soutěži o nejlepší fotografii ze školního života, kterou uspořádala naše škola, se mi podařilo zvítězit.*

(г) *V soutěži o nejlepší fotografii ze školního života – uspořádala ji naše škola – se mi podařilo zvítězit.*

(д) *Že zvítězím v této soutěži, mi nikdo nevěřil.*

(е) *Že se mi podaří zvítězit, tomu jsem nevěřil ani já sám.*

Както вече бе посочено в първата част на тази студия, местоименните клитики имат свои акцентно самостоятелни опозиции. Важна черта на чешкия е, че в книжовния език дистрибутивната комплементарност на клитичните (т. е. на

* Означените със звездичка български и чешки примери не са граматически приемливи.

¹ В чешката лингвистика за обозначаване на енклитиките най-често се използва терминът *příklonka*, който ясно отразява характерната особеност на този род несамостоятелни езикови единици да се „присъединяват“ (*наклоняват*) към ударената дума, с която са синтактично свързани.

² NP = nominal phrase = именна група.

„кратките“) и на акцентно самостоятелните (т. е. на „дългите“) форми на личните местоимения *не е* напълно последователна. Единствената форма на местоимението за 1 л. ед. ч., която в книжовната норма (но не и в спонтанната реч) се отличава с последователно „клитично“ поведение, е дативната форма *mi*. Тя не може да бъде използвана в началото на изречението. За разлика от това, по-дългата местоименна дативна форма *mně* може да изпълнява както функция на енклитика, така и функция на самостоятелна част на речта:

**Mi to podej. *Mi se zdálo o tobě. Podej mi / mně to. Zdálo se mi / mně o tobě. Mně to podej, ne jemu.*

В генитив и акузатив „кратките“ и „дългите“ форми на местоимението *já* се конкурират. В съвременния книжовен чешки език дублетите *mne / mě* се използват във „втора“, но и в начална позиция в изречението, а също след предлози:

Mě / mne se to netýká. Týká se to mě / mne. Hlasovalo pro mě / pro mne hodně lidí. Hodně lidí mě / mne o tom přesvědčuji.

Формата *mě* може да се употребява и самостоятелно:

Petr o tobě prohlásil, že se tě to netýká. – Mě? – Mě se to přece týká!

В днешния узус броят на формата *mne* в генитив и акузатив намалява за сметка на формата *mě*, но от друга страна не може да се твърди, че в съвременния език формата *mne* е напълно излязла от употреба. Квантитативното съотношение между двата варианта (според данните, регистрирани в Чешкия национален корпус, по-точно в субкорпуса SYN³ към 2009 г.) е приблизително 7 : 2 в полза на варианта *mě*. Съотношението на вариантите се различава в зависимост от употребата им в отделните стилове и жанрове; разлики се наблюдават и при различните автори, което показват напр. случаи като посочените по-долу. При някои съвременни белетристи е налице контраст между по-активната употреба на форма *mě* в пряката реч и редуването на *mne* и *mě* в авторската реч.

Napil se a podíval se na mne: „Vo co kráčí?“ – Mužik vedle mne to zaslechl. „Seš slepej, vole“, zaječel. – Co na mě řvete, pane? – Co na mě ví i můj mobil. (Всички примери са от субкорпус SYN.)

В авторската реч на М. Хорничек⁴ преобладава *mne* (както в позиция на клитика, така и в позиция след предлог):

Nechtějte ode mne vysvětlení odborné. [...] Važme si tedy smíchu. Můžeme o něm mluvit z nejrůznějších hledisek, ale pro mne je poutem, které váže hledišť s jevištěm [...] Lávalo mne kdysi dopít se teoreticky podstaty smíchu.

³ За по-подробна информация относно структурата на Чешкия народен корпус вж. <http://www.korpus.cz>. Източник на преобладаващата част от примерите, използвани за целите на това изследване, е субкорпусът SYN, съдържащ повече от половин милиард думи. Специалният материал, илюстриращ дистрибуцията на клитиките в разговорния чешки език, произхожда от субкорпуса на разговорната реч ORAL2008, от субкорпуса на пражката разговорна реч (РМК) и от субкорпуса на бърненската разговорна реч (ВМК).

⁴ М. Horníček. *Hovory*. Praha: Melantrich, 1992.

В прозаичното произведение на Б. Храбал „Сватби у дома“, в което повествованието също е в 1 л. ед. ч., по-често от *mě* се среща *mne*⁵. С висока честота на употреба е и дативната форма *mi*, при това на местата, където в книжовния език се очаква употребата на акузативни форми, напр.:

Doktor rozlil rejžákem vodu na zbytek špinavé podlahy a přerušil mě [...] Nedíval se na mne přímo, tak nějak se díval sice na mne, ale jen cípem oka, díval se mimo mne, ale já jsem cítila, že se na mne nedívá přímo jen proto, aby mne líp viděl [...]

Zrudla jsem, rozhlídla jsem se, zdali mi někdo nevidí. [...] Viděla jsem i na dvůr a to mi zklidnilo. [...] Líbal mi, protože mi měl rád. [...] To jsem já, pane Řepa, poznáváte mi?

Частичното сливане на дативните и акузативни форми, регистрирано в прозата на Б. Храбал, е регионално обусловено явление. На територията на Чехия се наблюдават съществени разлики както при употребата на *mi* и *mně*, така и при употребата на дативните *mi*, *ti* с акузативна функция (*mě*, *tě*)⁶.

Днес в спонтанната (предварително неподготвената) разговорна реч формата *mne* се отличава със сравнително ограничена употреба, за което свидетелства съотношението между честотата на *mne* в субкорпуса на разговорната реч (ORAL), в корпуса на пражката разговорна реч (PMK), в корпуса на бърненската разговорна реч (BMK) (съпоставени и с обширния корпус SYN, който освен това отразява ситуацията от 2009 г. – вж. бел. 3, с. 22).

	SYN	ORAL	PMK	BMK
<i>mne</i>	90 640	3	0	1
<i>mě</i>	327 758	2660	1252	1054
<i>mně</i>	68 134	2086	758	1330
<i>mi</i>	424 569	2890	1257	408

Най-общо може да се констатира, че по-разговорната форма *mě* постепенно преминава към езиковите средства от неутралния регистър, като паралелно с това тя измества от него варианта *mne* към единиците с (по-скоро) книжен оттенък.

Активността на посочената тенденция изпъква още повече при сравнение на употребата на *mne* / *mě* и *mně* / *mi* в съвременния узус с употребата им в класическата проза от XIX век. Напр. в пряката реч на един разказ на Я. Неруда⁷ последователно се използва вариант *mne*, докато формата *mě* на практика не присъства.

„Spi si a nech mne.“ [...] „Naverbovali mne na vojnu, musím jít.“

Също така по-често в енклитична позиция – както в пряката, така и в авторската реч на Я. Неруда – се среща дативното *mně* (освен *mi*):

„Zdálo se mně o nebožtíku mém otci“ [...] „Zdá se mně, že puknu, jak tloustnu.“ [...] Řekl jsem, že mně babička, po níž mám dědit, k smrti stůně.“

⁵ В. Храбал. *Svatby v domě*. Praha: Československý spisovatel, 1991.

⁶ За регионално обусловените разлики вж. по-подробно у Балхар и кол. 2002.

⁷ J. Neruda. Týden v tichém domě. – In: *Povídky malostranské*. Praha: Melantrich, 1971.

В съвременния чешки език има много по-голяма закономерност при употребата на формите за 2 л. ед. ч. на личното местоимение:

*Řekl jí: Miluju tě. Miluju tebe / *tě, a ne Evu. Nejvíc miluju tebe / *tě.*

Конкуренцията между „дългата“ и „кратката“ форма на местоимението за 2 л. ед. ч. е по-неразпространена и е по-малко характерна за узуса. Отнася се само за акузативните форми *tě / tebe* в позиция след предлог (*na, o, pro* и др.), изискващ акузатив. Клитичната форма *tě*, като вариант на формата *tebe*, се среща предимно в спонтанни диалози, в пряка реч в белетристични текстове и в народната поезия:

Proč si na tě ten policajt zased, hochu? Chceš být vůl jen proto, aby na tě sedalo štěstí? Ó nevíš, drahoušku, co jsme se na tě natěšili. Ó hřebíčku zahradnický, ó růžičko voňavá, kterak na tě zapomenu... (всички цитати са от SYN)

Във всеки един от посочените примери е допустима и формата *tebe*.

Като цяло за чешки важи правилото, че употребата на клитични форми на личните местоимения е напълно невъзможна в следните случаи:

(а) От клитиката не може да зависи никой от останалите членове на същото изречение, тъй като разширяването на синтактичния член води до преминаване на личното местоимение в ударена позиция:

*Zítbra *ti jedinému napíše, ostatním odpovím až po neděli.*

Zítbra tobě jedinému napíše, ostatním odpovím až po neděli.

(б) Клитиката не може да бъде развита с подчинено изречение:

*Včera jsme *ho, kterého jsme už dávno neviděli, potkali v divadle.*

Včera jsme našeho kamaráda, kterého jsme už dávno neviděli, potkali v divadle.

(в) Същото важи и за координацията:

*Včera jsme *tě a ho zhlédli v supermarketu.*

Včera jsme tebe a jeho zhlédli v supermarketu.

(г) Клитиката не може да се отнася към елипса с *verbum finitum*:

*Petr měl rád Evu a Eva *ho.*

Petr měl rád Evu a Eva jeho.

(д) Употребата на клитика не е приемлива в позиция на противопоставяне:

*Zítbra ti / tobě napíše dopis a *mu pošlu e-mail.*

Zítbra ti / tobě napíše dopis a jemu pošlu e-mail.

За дистрибуцията на формите на възвратно личното местоимение (чиято парадигма обаче е непълна) са в сила основните правила, валидни и за формите на личното местоимение. Формите *se, si* са клитики без изключение. Книжовната норма не допуска те да бъдат използвани в началото на изречението, при поставяне на логическо ударение или след предлог:

*Dejte si na sebe / *na se pozor. Vezmi si na sebe / *na se ten nový kabát.*

*Proběhněte se po hřišti, udělejte něco pro sebe / pro *se.*

В съвременния чешки език клитика *se* не се среща след предлог. От днешна гледна точка следният пример изглежда силно архаичен:

*Podobu kletou na se bereš, ó plémě*⁸ (SYN).

4.3. Български посесивни клитики: *ми / мой, ти / твой, му / него, ѝ / неин, ни / наши, ви / ваши, им / техен*

Мястото на кратките притежателни местоименни форми в NP не се променя: посесивната клитика по правило се намира в позицията на Вакернагел, т. е. винаги е след първата ударена дума:

роклята ми, копринената ми рокля, лятната ми копринена рокля, бялата ми лятна копринена рокля, новата ми бяла лятна копринена рокля.

Използването на кратки притежателни местоименни форми зависи от това дали е изпълнена цяла поредица от важни системни условия, които засягат конкуренцията между формите-клитики и дългите форми на притежателните местоимения в NP. Имат се предвид следните условия.

(а) Освен вече споменатата неудареност, другото най-важно условие е NP да бъде определена: *статията му*, но в никакъв случай **статия му*. Малък на брой изключения се допускат при изразяването на някои роднински и други лични отношения: *майка ми, баща ми*, но: *старият ми баща* (по-подробно вж. Ницолова 2008). Изключенията не са много; към тях напр. не спадат абстрактните съществителни: **очаквания ми, *убеждение му*.

(б) Посесивната клитика не може да бъде употребена, ако целта на говорещия е да назове по-висока или най-висока степен на притежание. На степенуване по традиционния аглутинативен начин подлежат само дългите форми на посесивните местоимения. Срв. *Дори в броените си мигове пред края тя не може да прескочи един ден – най-нейния от всичките ѝ дни* (примерът е от: Б. Димитрова. Лавина⁹). В българския език степенуването на притежателни местоимения е изцяло периферно явление. Споменаваме го тук само поради факта, че в чешки степенуването на дълги местоименни форми с прибавяне на префикс *nej-* е абсолютно невъзможно.

(в) След дълга форма на притежателно местоимение може да има само възвратна посесивна клитика, напр. *нашето си малцинство, по нейния си неподправен начин, техни си въпроси*, но не и невъзвратна клитика: **неговата му енергия*.

(г) Въпреки че употребата на клитики след показателни местоимения не е изключена, тя не се предпочита, напр. след демонстратив *този / тоя* (на този факт обръща внимание Ницолова 2008: 69). Например:

Тъй като не виждаше бъдеще с миналия, ни с този си мъж, тя бе прину-

⁸ Дългите дативни форми на възвратното местоимение са архаични (срещаме ги напр. в прозата на М. Д. Ретигова от първата половина на XIX век, която се отличава с редица други архаични черти в словоредата, синтаксиса и лексиката) и в днешния чешки език обикновено не се срещат: *Dívky pak mladé záviděly Bělince toho štěstí; neboť každá na jejím místě sobě býti přála. [...] I umínil sobě slib svůj, ačkoliv s raněným srdcem, vyplnit.* Вж. М. Д. Rettigová. *Domácí kuchařka (Spolu s ukázkami z beletristického díla M. D. Rettigové a čtením o její osobnosti vychází k 200. výročí autorčina narození)*. K vydání připravil A. Stich (pod pseudonymem F. Wünschová). Praha: Odeon, 1986.

⁹ Българският оригинал на романа и неговият чешки превод са достъпни на адрес: <https://tmka.ff.cuni.cz/intercorp>.

дена да заживее само с днешния ден и само със себе си. (Примерът е от <https://trnka.ff.cuni.cz/intercorp.>)

(д) Под въпрос е дали самото присъствие на показателно местоимение от типа *този* (вместо определителен член) може в известна степен да бъде смятано за проява на акцентирание върху съответната NP в изречението (или в текста – като средство за по-силно изразяване на кохезия) и дали предпочитането на пълна форма на притежателното местоимение съответства именно на такъв тип акцентирание, по-скоро дали евентуално не става дума за тенденция към ритмична хармония, т. е. за едновременна употреба на два двусрични/повечесрични детерминатора в именната фраза в случаи като: *тази моя вяра, тези негови аргументи* и др.

(е) Обикновено не се среща употреба на клитики и след някои неопределителни и обобщителни местоимения, напр. след *някакъв* и след *всеки*, в случаи като напр.:

Той не те обича, той си има други, това е някаква негова приумица. И поотделно всяка твоя стъпка решава целия ти дълъг ход. В него са събрани всички наши неосъществени стремежи. (Примерите са от: Б. Димитрова. Лавина.)

(ж) Клитики не се употребяват и след неопределителни числителни, напр. *няколко наши фирми*, пред титли на лица, напр. *негово светейшество владика Крищоф*, пред собствени имена, напр. *юбилеят на нашето Вроцлавско сдружение*.

(з) Възможно е редуването на клитична и дълга форма на местоимението да е продиктувано от стремежа да се избегне повторение на една и съща притежателна форма в рамките на едно изречение: *унесен в благородната си мисия, беше позабравил дори документите си от своята кола*. (Примерът е от „Роден глас“, 2008, № 4¹⁰).

(и) С дълга форма на притежателното местоимение (но не и с клитика) обикновено се разширява това съществително име, което по принцип представлява най-важната за комуникативния процес част на изречението (най-често ремата) или което евентуално изразява по определен начин актуализирана, изтъкната, контрастна тема. Потвърждение на посоченото намираме у Р. Ницолова (2008: 169), която припомня за по-рано изказаното от Л. Андрейчин (1973) мнение, че кратките форми се предпочитат при изразяване на неутрално или немаркирано отношение към принадлежността на предмета. Самият Л. Андрейчин в действителност не прилага теорията за актуалното членение на изречението, но мнението му лесно може да бъде разтълкувано – неутрален според него означава комуникативно несъществен, подразбиращ се. Е. Георгиева и В. Мурдаров (1982: 53–54) смятат по същата тази причина за необходимо дългите форми на притежателните местоимения да се използват там, където притежателното местоимение „носи логическо ударение или изразява разграничение между дадения притежател и други притежатели“. Авторите се изказват критично към неподходящата употреба на дълги форми на притежателните местоимения в „езика на интелигенцията“, особено „в печата и организационния живот“, до който води вли-

¹⁰ Издава Българската културно-просветна организация в Република Чехия.

янието на чужди езици, разполагащи само с един набор от притежателни местоимения.

За дългите форми на притежателните местоимения (за разлика от клитичните форми) важи фактът, че те могат да се използват без позиционни ограничения. Срв. следните примери от същия текст, показващи паралелната употреба на клитики и дълги форми на притежателните местоимения в аналогични позиции в рамките на едно изречение и на един и същи текст:

...село Микулчице, където е живял и – по всяка вероятност – приключил житейския си път св. Методий. ... В Микулчице, където е творил и – по всяка вероятност – завършил своя житейски път св. Методий – [...] той продължава да допълва своя личен, богат архив за заобикалящите го събития [...] След смъртта му съпругата му Лидия подарява личния му архив на националния архив на Чехия. (Примерите са от сп. „Роден глас“, 2008, № 4.)

За българските посесивни клитики най-общо важи, че в текстовете те се използват много по-често, отколкото дългите форми на притежателните местоимения. Напр. статистическата сонда върху материал от романа на Бл. Димитрова „Лавина“, чиито резултати са представени в друга статия (Ухлиржова 2010), показва, че от общия брой на всички притежателни местоимения има 816 случая (75%) на употреба на кратки форми на притежателните местоимения и 268 случая (25%) – на дълги. В публицистичния текст („Роден глас“ 2008, № 4) бяха регистрирани 30% дълги и 70% кратки форми. Р. Ницолова (2008: 170) свързва по-честата употреба на кратките посесиви с „разволя към аналитизъм, при който се спояват по-тясно глаголната и именната група. Както обектните валенции на глагола в българския задължително трябва да бъдат запълнени, при което често се използват кратките форми на личните местоимения, така и валенцията притежател на имплицитния предикат за притежание в именната група се запълва обикновено с кратките форми на притежателните местоимения“.

Конкуренцията на кратките и дългите форми на притежателните местоимения е характерна типологична черта на българския, по която той се отличава от чешкия.

4.4. Така наречените „плуващи“ форми на българските посесивни клитики

В български правилото на Вакернагел, отнасящо се до мястото на посесивните клитики в именната фраза, не само че се спазва съвсем последователно, но същевременно синтаксисът се оказва най-значимата област от съвременния български език, в която то се прилага. Въпреки това не е напълно невъзможно клитиката да „напусне“ втората си позиция в именната фраза и да се „премести“ в адвербиална позиция, т. е. на позиция, която обикновено се заема от неударена форма на личното местоимение. Словоредът в тези случаи загубва функцията си на дистинктивен критерий между омонимните клитични форми на личните и притежателните местоимения. Не се заличава обаче семантичната разлика. Срв.:

Къде ми са обущата? Аз съм ти майка. Това ми е най-щастливият ден!
(Примерът е от: Б. Димитрова. Лавина.)

В изречения от горепосочения тип е очевидно, че клитиките *му*, *ми*, *ти*, трябва да бъдат интерпретирани като посесивни. Възможни са и вариантите: *Къде са ми обущата? Това е най-щастливият ми ден*. Ако в същите тези изречения заместим клитиката с дълга форма на притежателно местоимение, интерпретацията им отново би останала непроменена:

Къде са моите обуща? Аз съм твоя майка. Това е моят най-щастлив ден.

Р. Ницолова (2008: 165) нарича този тип клитики „плуващи дативни форми“. Като пример за плуващ датив посочва изречението *Падна ти шапката* и го разглежда по следния начин: „по-скоро бихме сметнали, че *ти* означава притежател, отколкото бенефициент“. По подобен начин интерпретира клитиката *ти* в изречението *Обичам ти косите* П. Пашов (2008: 317), като посочва, че „*ти* не е лично, а притежателно местоимение, което се отнася не към глагола, а към името: *Обичам ти косите* = *Обичам косите ти* = *Обичам твоите коси*“. П. Пашов обяснява случаите от типа *Обичам ти косите*, в които „приименната клитика“ се премества по посочения начин, като „голяма притежателна сила“ на глагола като център на изречението“.

Лесно бихме могли обаче да посочим примери, в които клитиката може да бъде класифицирана и по двата начина, от една страна като БЕНЕФИЦИЕНТ, т. е. като семантично или прагматично мотивирана употреба на дативна форма на личното местоимение на синтактично зависимия *verbum finitum*, и, от друга страна, като ПРИТЕЖАТЕЛ, т. е. като притежателно местоимение, синтактично свързано с името. В следните примери (всички от романа „Лавина“ на Бл. Димитрова) клитичното местоимение се намира в позиция между съществителното (с определителен член) и глагола. Независимо от това дали ще предпочетем да интерпретираме клитиката като притежател или като бенефициент, очевидно е, че не можем да изключим напълно нито едната от двете интерпретации:

Само нетърпението му пречи да вкуси докрай сладостта ѝ. Само раниците ѝ натежават. Лавина! – в ухото му заехтява звуков водовъртеж. На колана му виси крачкомер. Сроктъ ти е изтекъл! Заедно – това ѝ е единствената опора. – Да вървиш като спял кон, това ли ти е дисциплината?

Р. Ницолова (2008: 165) коментира: „...има случаи, когато кратките дателни форми, които ще наречем плаващи в изречението, могат да се свържат както с главния предикат, за да означат непряк обект, така и с някакво име в изречението, за да означат притежател. Напр. изречението *Донесох ти шапката* може да се интерпретира: **1.** Донесох на тебе шапката; **2.** Донесох твоята шапка; **3.** Донесох на тебе твоята шапка. Във втория случай местоимението функционира и като притежателно“.

На случаите, в които посесивната клитика напуска своята обичайна позиция в именната фраза и се премества извън нея, обръщат внимание също така Франкс и Кинг (Франкс, Кинг 2000: 276): „clitics ... can move out“. Промените като напр. *Видях книгата му* и *Видях му книгата* авторите назовават с термините, традиционно използвани в генеративната теория – *possessor raising / clitic climbing*.

С други думи, типологичната разлика между българския и чешкия се съдържа в това, че докато в чешкия неподчинително свързаните форми на дативното притежателно местоимение се изразяват с помощта на лично местоимение в

датив, напр. *Zhroutil se mu představa (= jeho představa) o romantické dovolené v Pirinu, Sestra mi (= moje sestra) odjela na dovolenou do Pirinu*, българският разполага както с кратък датив на местоименната форма, така и – за разлика от чешкия – с кратка посесивна форма на местоимението, при което кратката форма на местоимението може да бъде (в случай на конкретна употреба) двузначна¹¹.

Типологично по-близък до българския в това отношение е словашкият. За разлика от чешкия, в него при конструкции с глагола *byť* е възможно да се използват дативни клитики с посесивно значение, напр. *Žena mu je chorá, Brat mu je vojakom, Kde sú ti šaty?*, които често имат дори „фамилиарна и народна окраска“ (Мико 1962: 188)¹². Гигер (2002: 45) също припомня тази „интересна типологична особеност на словашкия“, отличаваща го от чешкия (*Neviděl si mi ceruzku?*) и посочва, че в дискусиите по въпроса тя е била характеризирана като вероятно централнословашко явление; същото виждане споделя и М. Набелкова (устно изказано становище).

4.5. Позицията на клитиките по отношение на глагола в българския език – синтактичен фактор

Освен на условието за фонологична свързаност на кликата със съседната ударена дума, в определени случаи тя трябва да отговаря и на някои други условия: трябва да се намира в контактна позиция спрямо думата, с която е свързана синтактично, въпреки че не е задължително тази позиция винаги да е на второ място в изречението. За българската книжовна норма е в сила правилото, че извън NP кликата е стабилно свързана с позицията на спрегаемия глагол:

Ако изречението започва със спрегаем глагол, то кликата се намира непосредствено след него:

*Помогна ми (той) много (но не и *Ми помогна (той) много). Струва ми се, че...*

В останалите случаи кликата се намира непосредствено преди глагола:

*Той ми помогна / той много ми помогна (но не и *той много помогна ми)
Такива неща се случват.
Всички в препълненото кафене искрено се забавляваха.*

Както се вижда, при клитичните местоимения задължително непрякото допълнение *се* поставя пред прякото.

Както посочва М. Младенова (2007: 139), в изречението *Ние весело и продължително се смяхме на това* не е възможно наречието да бъде поставено между кликата и формата на спрегаемия глагол¹³. Това потвърждават и регистрираните в узуса употреби (всички примери са от <https://trnka.ff.cuni.cz/intercorp>)¹⁴:

¹¹ По-подробно за притежателните форми на чешкия датив вж. напр. в Основна граматика на чешкия език (1995: 430).

¹² Вж. също така и Морфология на словашкия език (1966: 179).

¹³ „Тук енклитичната форма на възвратното местоимение не може да заеме постинициалната позиция в изречението и обстоятелството *весело* и *продължително* се вмъква между ударената дума *ние* и енклитичното *се*, т. е. то би останало на второ място в изречението само в случаите, когато липсва обстоятелството“.

¹⁴ Пашов (2008: 314), очевидно единствен, споменава словоредния вариант в изречението *Ние*

*Преди години упорито се занимавах с една своя идея.
Той инстинктивно се втурва назад да поправи грешката.
Явно слухът усилено се е разпространявал.
Пръстите ѝ мигновено се вцепеняват.
Водачът Найден по навик се озърта.
Само един поглед често се вдига.*

В българския не е възможно в началото на изречението да стои и копулативен глагол *съм* в сегашно време:

Той е роден през 1920 година в Пловдив. Автор е на няколко книги. Управител е на Дома на книгата в Плевен. (Беличова, Ухлиржова 1996: 223.)

Синтактичната свързаност (или, според терминологията на В. Матезиус (1947), „моментът на съпринадлежност на членовете на изречението“) се оказва много по-значим словообразователен фактор в българския, отколкото в чешкия. В чешкия клитиките не са така силно зависими от позицията на глагола. Позициите на глаголната клитика в българския и чешкия съвпадат само в случаите, когато „втората“ позиция (на Вакернагел) е същевременно мястото, намиращо се непосредствено преди глагола (евентуално непосредствено след глагола, ако изречението започва с глагол). Напр. на българските изречения, посочени няколко реда по-нагоре в същата тази част, отговарят следните чешки изречения:

Takové věci se stávají. Tahle kniha se mi líbí nejvíc.

Но:

- (а) *Všichni se v přeplněné kavárně upřímně bavili.*
- (б) *Všichni v přeplněné kavárně se upřímně bavili.*
- (в) **Všichni v přeplněné kavárně upřímně se bavili.*
- (г) *Jak je vidět, u klitických zájmen se nepřímé doplnění obligatorně klade před přímé.*
- (д) **Jak je vidět, u klitických zájmen nepřímé doplnění obligatorně se klade před přímé.*

В чешките изречения клитиката се намира на второ място в изречението, т. е. след първата NP. В посочения пример, във вариант (а) първата NP = разширен подлог *všichni*, във вариант (б) първата NP = разширен подлог: *všichni v přeplněné kavárně*. Във варианти (а) и (б) клитиката *se* има делимитираща функция – сигнализира от дясно границата на първата именна фраза. В еквивалентното българско изречение, посочено по-горе, енклитиката *се* обаче не изпълнява същата функция, а чешкият вариант (в), който съвсем точно копира словореда на българското изречение, не е приемлив от гледна точка на чешкия словоред. Във втория пример ситуацията е подобна. От гледна точка на граматиката е приемлив само вариант (а), но не и вариант (б), който отново съвсем точно повтаря словореда на българското изречение, посочено на същото място в т. 4.5.

се постоянно учим като възможна: клитиката *се* „може и да бъде отделена от глагола с вмъкване на дума“; изглежда обаче мненията на родените носители на езика относно приемливостта на този вариант (поне в книжовната норма) се различават, някои я отричат.

Друга частна разлика между българския и чешкия се отнася до конструкции с инклузивно множествено число:

Objednal jsem nám pivo. Přihlásil jsem nás na exkurzi do ekomuzea.

При конструкции от този тип в български не е възможно да се използвани кли-тики: **Аз ни направих кафе*, допускат се само словосъчетание с предлог = *за нас*¹⁵.

Библиография

- Андрейчин 1973: Л. Андрейчин. *Езикови тревоги*. София: Наука и изкуство, 1973.
- Балхар и кол. 2002: J. Balhara kol. *Český jazykový atlas 4*. Praha: Academia, 2002.
- Беличова, Ухлиржова 1996: H. Běličová, L. Uhlířová. *Slovanská věta*. Praha: Eurosla- vica, 1996.
- Вакернагел 1892: J. Wackernagel. Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. – *Indogermanische Forschungen*, 1892, № 1, 333–436.
- Георгиева, Мурдаров 1982: Е. Георгиева, В. Мурдаров. *Граматика на грешките*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Гигер 2002: M. Giger. Aktuálne otázky jazykovej typológie na príklade slovanských jazykov. – In: P. Žigo. (Ed.) *BraSlav 1. Zborník z medzinárodnej slavistickej konferencie, konané na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*. Bratislava: Uni- verzita Komenského v Bratislave, 2002, 43–50.
- Матезиус 1947: V. Mathesius. Základní funkce českého pořádku slov. – In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, 1947, 327–352. [Препечатано във: V. Mathe- sius. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, 1982.]
- Мико 1962: F. Miko. *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava: SAV, 1962.
- Младенова 2007: М. Младенова. Общност и многообразие на словоредата. – В: М. Младенова, Е. Дараданова. (Ред.) *Славяните в Европа*. София: Херон Прес, 2007, 136–140.
- Морфология на словашкия език 1966: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydava- tel'stvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- Ницолова 2008: Р. Ницолова. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Основна граматика на чешкия език 1995: *Průruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- Пашов 2008: П. Пашов. Специфика на приглаголните личноместоименни форми в съ- временния български книжовен език. – В: Я. Бъчваров, М. Виларова, Й. Трифонова. (Ред.) *В търсене на смисъла и инварианта*. София: УИ „Св. Кли- мент Охридски“, 2008, 312–325.
- Ухлиржова 2010: L. Uhlířová. Bulharská posesivní zájmena a způsoby jejich překládání do češtiny. – In: F. Čermák, J. Košek. (Eds.) *Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia. Studie z korpusové lingvistiky. Sv. 12*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, 27–45.
- Франкс, Кинг 2000: S. Franks, T. H. King. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press, 2000.

Превод от чешки: Божана Нишева

e-mail: lidauhlirova@seznam.cz

¹⁵ Вж. също Пашов 2008: 319.